

ВІЙСЬКОВА СОЦІОЛОГІЯ: ДО ПИТАННЯ ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЇ

У статті робиться спроба розглянути основні етапи розвитку військової соціології, визначити період її інституціалізації. Надається аналіз поглядів військових фахівців щодо основних тенденцій розвитку сучасної військової соціології

Ключові слова: військова соціологія, війна, мир, армія, суспільство.

В статье осуществлена попытка рассмотреть основные этапы развития военной социологии, определить период ее институциализации. Дается анализ взглядов военных ученых на основные тенденции развития современной военной социологии.

Ключевые слова: военная социология, война, мир, армия, общество.

In the article attempt to consider the main stages of development of military sociology is carried out, to define the period of its institutionalizing. The analysis of sights of military scientists on the main tendencies of development of the modern military sociology is given.

Key words: military sociology, war, the world, army, a society.

Постановка проблеми. Історіографія будь-якої науки – необхідний елемент її самоусвідомлення, що сприяє глибокому розумінню сучасного стану, суперечностей та проблем. Для військової соціології її історія є важливою проблемою. Вона доводить її право на власне існування, свідчить про еволюцію військово-соціальних уявлень людства, про становлення специфічної військово-соціологічної мови, що дозволяє представникам різних історичних і національних культур однозначно розуміти та оцінювати військові аспекти власного розвитку.

Слід зазначити, що сьогодні обсяг історичних досліджень у загальній масі військово-соціологічної літератури залишається незначним. Це можна пояснити тим, що недостатня увага до історії розвитку військової соціології пов'язана із достатньо пізніми термінами її інституціалізації. Про це, зокрема, зазначають відомі сучасні соціологи М. Мартін (Франція) та М. Яновіц (США), які, працюючи незалежно один від одного дійшли висновку, що військова соціологія, на відміну від інших напрямів соціологічної науки, виникла порівняно недавно, у 60-х роках ХХ століття [9].

Отже актуалізується питання щодо пошуку історичного часу інституціалізації військової соціології як спеціальної соціологічної науки, оскільки лише виявляючи основні етапи, які явище проходить у своєму розвитку, можна зрозуміти, пояснити притаманні йому необхідні властивості та зв'язки, якісні та кількісні характеристики. Крім того, слід зазначити, що досвід минулого в науках про суспільство та його окремі сфери не відмежований від сьогодення так різко й однозначно, як це має місце в природничих та технічних науках. Соціальні ідеї, так само як і художні, релігійні та інші гуманітарні

цінності, не можуть бути чітко й однозначно ранговані у «лінію прогресу», як, скажемо, досягнення природничих наук і техніки, а тому історико-соціологічний підхід до осмислення генезису та розвитку військової соціології уявляється досить продуктивним кроком в процесі її інституціалізації.

Аналіз актуальних досліджень з даної проблематики свідчить, що питання інституціалізації військової соціології залишається сьогодні досить актуальними. Зокрема розгляд тих чи інших аспектів досліджуваної проблеми знайшов відображення в працях вітчизняних та зарубіжних дослідників, військових теоретиків: К. Гаджиева, В. Мандрагелі, Є. Мануйлова, М. Мартіна, В. Култигіна, В. Смолянюка, В. Регентова, В. Серебрянникова, М. Требіна, С. Тюшкевича, Е. Тоффлера, М. Яновітца та інших. Втім, глибоке розуміння процесу становлення військової соціології як спеціальної галузі соціологічного знання залишається ще мало розкритим й вимагає подальшого осмислення. Заповнити окремі прогалини в осмисленні даної проблеми і є метою статті.

Виклад основного матеріалу. Всебічне глибоке вивчення історії розвитку різних культур і народів яскраве свідчення того, що в усі періоди, епохи, в усіх країнах люди виявляли значний інтерес до проблем, що становлять основу об'єктно-предметної галузі військово-соціологічного знання. Тому вважати, що лише у ХХ столітті під впливом ракетно-ядерних воєнних реалій вперше виникло питання про необхідність наукового дослідження проблем забезпечення миру та безпеки, не зовсім точно. Історичні факти свідчать, що із самого зародження військово-соціологічна думка розвивалась як двоєдина суспільна наука про війну та мир.

Ідея взаємозв'язку війни та миру виникла ще в античній міфології, одночасно з виникненням оповідань про різні божества. Боги уособлювали все, що було пов'язано, з одного боку, з війнами, розбратом, чварами (Аверс, Мире, Мінерва та ін.), з іншого – з миром, благополуччям, злагодою (Ейрена, Афродіта, Гармонія та ін.). До того ж, деяким божествам безпосередньо надавалося панування над протилежними початками Добра і Лиха, Світла і Темряви. Так, Афіна не лише богиня війни, а й богиня миру. У відомих «Евменідах» Есхіла Афіна постає не лише страхітливою воїтельницею, але й миротворцем, що закликає греків до єдності та миру в Елладі.

Особливе місце військова проблематика посідає у творчості ранньогрецьких філософів: Фалеса, Анаксимандра, Анаксімена, Геракліта, Ксенофона, Парменіда, Зенона, Емпедокла та інших, які були не лише свідками та безпосередніми учасниками становлення у Стародавній Греції полісної державної системи, де важливу роль відігравали військові елементи.

Показова позиція Геракліта Ефеського який говорив, що війна загальна... що усе відбувається через боротьбу і за необхідністю. На думку Геракліта, війна – батько усього і всього цар; одним війна визначила бути богами, іншим – людьми; одних війна зробила рабами, інших – вільними. Тому, вважав Геракліт, був не правий Гомер, говорячи: «Так зникне війна серед людей і богів!» [10, с. 46].

В оцінці місця і ролі війни з Гераклітом не розходився Платон, який стверджував, що війна всіх проти усіх впливає із самої природи суспільства, з корінних суперечностей, властивих стосункам людей одного з одним. «Те, що більшість людей називають миром – є тільки ім'я, насправді ж від природи існує одвічна непримиренна війна між державами». Така ж війна існує між окремими селищами, між окремими сім'ями, родами в селищі, а також між окремими людьми. Усі, як стверджував Платон, знаходяться у війні з усіма у суспільному і в приватному житті, і кожний перебуває у війні із самим собою. Поділяючи війни на внутрішні та зовнішні, Платон звертав особливу увагу і на матеріальні фактори війни, які полягали у нагромадженні багатства [12, с. 25–26].

Природно, що, починаючи з найдавніших епох, робилися спроби обґрунтування і виправдання війни, формулювання правил і норм стосунків між державами в питаннях війни і миру. Більшість людей у стародавності виходили з того, що війна і мир самі собою не є ані благо, ані зло. Домінувала думка, якщо процвітаюча держава може і повинна прагнути до миру, то при невдалому збігу обставин такій державі варто воювати. Даючи власне обґрунтування численним війнам, що періодично виникали на землі стародавньої Еллади, Арістотель поділяв їх на справедливі і несправедливі. Справедливі війни, вважав Арістотель, ведуться заради захисту батьківщини від руйнування і знищення ворогом, в ім'я справедливості. Несправедливі ті війни, що ведуться через користь та вигоду, порушуючи принцип справедливості. Сповідуючи утилітарний підхід, Арістотель під впливом платонівського натуралізму сформулював ідею невикорінності війни в історії людства, оскільки є тим головним джерелом постачання дешевої робочої сили [1, с. 53–55]. Отже, у Стародавньому світі завжди існувало виправдання війні, якщо війна велася в ім'я, як вважали, благої мети. У греко-римському світі встановилося певне «золоте правило», за яким мир можна було забезпечити постійною готовністю до війни.

Пошук глибинних причин виникнення воєн у житті людства тривав в період Середньовіччя і пізніше. У Середньовіччі мислителі незмінно звертали увагу на природу самої людини, шукали в ній причину воєн. Християнство засноване на ідеї любові до ближнього і прихильності миру, разом з тим через переконаність у винятковості несло і насіння війни. Тема війни в Старому Завіті, а потім і в Новому Завіті породжувала безліч складних проблем і суперечностей в оцінці війни. З одного боку – принцип непротиставлення Злу насильства у первісному християнстві, відроджено у протестантизмі і пацифістській традиції, а з іншого, – обґрунтовувалася ідея законної або справедливої війни і виправдання війни заради її самої.

Найбільш детально розроблена ця проблема в працях св. Августина. Августин стверджував, що причини воєн кореняться в гріховній природі людини, в її первородному гріху і бажанні бога покарати людей за їхні гріхи. На цій основі сформувався провіденціалістський підхід, відповідно до якого війна виправдовується втручанням Бога або Провидіння. Зіштовхнувшись з

проблемою вторгнень варварів у володіння Римської імперії, Августин спробував визначити критерії і принципи, згідно з якими можна було б визначити відмінності між «справедливими» і «несправедливими» війнами. У праці «Про град божий» та інших своїх роботах, всупереч із власною ідеєю гріховної сутності людини, що робить війну неминучою, Августин послідовно проводив думку, що війна – це зло, а мир є станом, бажаними для Бога і таким, що відповідає вимогам справедливості. Августин призивав розрізняти євангельське милосердя, необхідне в справах внутрішніх, і неминуче використання сили державою для захисту від зовнішньої загрози. З такої постановки питання випливало визнання правомірності і справедливості війни заради відновлення природного порядку, в ім'я досягнення миру [2, с. 7].

Ідеї та проблеми, запропоновані в античності далі розвивалися та обґрунтовувалися в період становлення раннього буржуазного суспільства, Англійський філософ Томас Гоббс вбачав основні причини війн у природі людини. Він вважав, що причинами війн є суперництво, недовіра та прагнення до слави. Томас Гоббс писав, що перша причина спонукає людей нападати один на одного з метою наживи, друга – з метою власної безпеки. А третя – виходячи з міркувань гідності та честі [5, с. 345]. Томас Гоббс висловлював думку, що війни пов'язані також із зменшенням місця на землі внаслідок зростання населення. Такі міркування в середині ХІХ ст. стали провідними в географічному та демографічному напрямках натуралістичної соціології. Ще в ХVІ – ХVІІ ст. проблем воєнної тематики торкалися гуманісти Томас Мор, Томмазо Кампанелла, Еразм Роттердамський, Вільям Пенн та інші. На думку Еразма Роттердамського, війна – це першопричина лих та зла у суспільстві. Через війну гине все, що є здоровим, все руйнується, все корисне знищується. Еразм Роттердамський вдало оцінив соціальну суть війни, підкресливши, тоді коли господарі залишаються у безпеці, а їх військові начальники стають видатними людьми, велика частина усіх лих та зла лягає на плечі землеробів та простого народу, який не думав про війну та не давав до неї жодного приводу. Оцінюючи війну як воєнно-соціальне явище, Еразм Роттердамський вказує, що більшість людей ненавидить війну та молиться за мир, лише деякі з них, благополуччя яких залежить від людського горя, бажають війни [16, с. 40–65].

Суттєвий внесок у розвиток воєнно-соціологічної думки зробили і французькі просвітники: Жан-Жак Руссо, Вольтер, Шарль Монтеск'є та інші. На небезпеку зростання озброєння вперше звернув увагу Шарль Монтеск'є, який писав, що нова хвороба поширилася в Європі. Ця хвороба опанувала людськими принципами та примушує людей утримувати численне військо. Якщо одна держава починає збільшувати своє військо, інша держава тоді збільшує своє військо, і ніхто нічого не отримує, крім загального зубожіння [11, с.220–269].

Глибокі воєнно-соціологічні думки містяться у працях філософів Іммануїла Канта та Георга Гегеля.

У праці «До вічного миру» І. Кант писав, що згодом повинні зникнути постійні армії, тому що, будучи постійно готові до війни, вони безперервно

загрожують нею іншим державам. Він підкріплює свою думку словами, що і сьогодні звучать дуже актуально. Постійні армії спонукають держави до прагнення перевершити один одного в кількості збройних сил, що не знає ніякої межі, і оскільки зв'язані з миром витрати стають зрештою тяжче короткої війни, то самі постійні армії стають причиною військового нападу з метою позбутися від цього тягаря [6, с. 263–264]. І. Кант наголошував, що жодна держава не повинна застосовувати воєнну силу і втручатися у політичний устрій і правління інших держав, а одним із найвагоміших чинників запобігання силового протистояння вважав зростання взаємозалежності держав. За Кантом, дух торгівлі несумісний з війною, отже, з усіх сил (засобів), що підпорядковані державній владі, сила грошей є найнадійнішою, і тому держави повинні сприяти такій силі.

На відміну від поглядів І. Канта, Гегелівська філософія історії містила положення про війну як рушійну силу соціального розвитку (особливо в історичному процесі), як засіб вирішення міждержавних суперечок, як соціальне явище, що передбачене міжнародними і міждержавним правом тощо. Німецький діалектик був переконаний в позитивному впливі війни на стан народного духу, підкреслюючи, що завдяки війні зберігається моральне здоров'я народів, війна утримує народи від гноєння, яке є наслідком тривалого, вічного миру [4, с. 360–361]. Держава як природний ворог усіх інших держав повинна стверджувати своє існування шляхом війни. Вона вільна від всякого роду моральних обов'язків, оскільки історичний успіх – єдиний суддя суспільного розвитку, а колективна користь – це єдиний принцип особистої поведінки. Етичною є сама ідея війни (тотальної і масової), особливо молодих націй проти старих; війна, доля і слава – найбільш бажані блага. Держави за своєю природою можуть існувати тільки протиставляючи себе іншим державам, оскільки повністю самостійні і незалежні. Вони можуть порушувати угоди, зберігати своє право, самі створювати його собі і тому вести між собою війну.

Виходячи з такого ставлення до війни, Г. Гегель обґрунтував діалектику воєнної сфери держави. Її сутність полягає в тому, що збройна сила держави виривається із власного внутрішнього життя в самій собі, виходить назовні і перетворюється на постійну армію, а призначений до особливої справи захисту країни військовий прошарок стає, в свою чергу, загальним [3, с. 289–290]. Така ідея, що розкривала логіку перетворення ідеї війни на реальну воєнну дійсність, воєнну могутність в поєднанні з аналізом реальних історичних та військових подій і вплинула на формування поглядів військових теоретиків ХІХ ст. сильніше, ніж уся попередня ідейна спадщина.

Сучасник Георга Гегеля німецький воєнний теоретик Карл Клаузевіц досліджуючи сутність війни відмовився від прагнення відшукати незмінний «початок», він лише окреслив контури поля, усередині якого цей «початок» може бути знайдений: збройне насильство, розум, що стримує стихію насильства та діяльнісні витоки військових вождів та політичних лідерів. Поняття війни в німецького теоретика відбивало рух думки від абстрактного

уявлення про розширене військово-протиборство, що обумовлюється ворожими почуттями та намірами до певного збагаченого історичним досвідом переконання, зафіксованого в понятті, що війна є лише частиною політичних відносин, а не чимось самостійним. Війна, за К. Клаузевицем, це не автономне, ізольоване явище, вона виражає політичні цілі, які залежать від взаємовідносин держав. Це акт насильства, який має на меті змусити противника виконати певну волю і при цьому має пульсуючий характер. К. Клаузевиц вважав, що фізичне насильство виступає тільки одним з можливих засобів, головна мета війни – нав'язати противнику свою волю. Водночас, якщо війна – це акт насильства, то вона впливає на почуття. На думку К. Клаузевица, опір противника є результатом двох взаємозалежних факторів: розміру засобів, які він має (могутності), та волі до перемоги [7, с. 33–34]. Політичний лідер повинен безпосередньо контролювати і спрямовувати війну, але він не повинен вимагати від підлеглих неможливого. У свою чергу збройні сили повинні робити усе необхідне для досягнення політичної мети. Війна у розумінні теоретика – це зіткнення сил, що діють вільно, а не за законом. Коли ці дії досягають крайнощів, війна перетворюється на абсолютну, тобто сягає абсолютного насильства, що призводить до тотальної руйнації. Таким чином, за К. Клаузевицем у війни є два полюси, дві вершини, два елементи в її суті: насильство та політика.

Особливе місце у формуванні поглядів на війну та її коріння посідає теоретична діяльність німецьких мислителів Карла Маркса та Фрідріха Енгельса. Карл Маркс та Фрідріх Енгельс уважали, що війни зумовлені історично. Причинами виникнення війн є наявність приватної власності, розмежування суспільства на антагоністичні класи та утворення держави. Війна виникає як закономірне явище суспільства. Вона є невід'ємною властивістю суспільних відносин, що ґрунтуються на системі соціального та національного пригнічення.

У кінці XIX ст. військово-соціологічні знання виокремлюються в самостійну наукову галузь. Це було обумовлено потребами воєнної науки в одержанні найадекватніших характеристик воєнно-соціальних явищ та процесів. Становить певний інтерес праця офіцера російської армії Миколи Корфа (1866 – не вст.) «Етюди з філософії військових наук», де пропонується об'єднати накопичені воєнно-соціологічні знання в окрему наукову галузь, яку називає *військовою соціологією*. Доводячи право на існування військової соціології, Микола Корф вважав, що існують дві умови, які забезпечують це право. По-перше, предмети інших наук не мають предмета військової соціології. По-друге, предмет військової соціології є самостійним або розглядається в цій науці з нового погляду, що не застосовувався раніше. Як предмет військово-соціологічного пізнання Микола Корф розглядає всю систему соціальних явищ, що вивчалася з воєнного погляду у статичній динаміці [14].

Суттєвий вклад у розвиток військово-соціологічних ідей внесли військові теоретики Росії (М. Михневич, А. Свечин, А. Гулевич, А. Незнамов),

розвиваючи погляди на всебічний вплив внутрішньої політики на масштаби воєнних перемог, довели збіг могутності держави з її зовнішньо-політичними досягненнями та воєнними успіхами [13]. Матеріальні елементи військової боротьби розумілися в соціологічному та воєнно-технічному вимірі. В соціологічному аспекті російські теоретики до матеріальних основ відносили економічний лад суспільства, його фінансово-економічні можливості та господарську діяльність, що здатні утримувати могутню збройну силу своєчасно та повно задовольняти матеріальні потреби збройних сил тощо. Таким чином, воєнна думка Росії включала в матеріальні елементи боротьби всю економічну могутність і не лише з позиції забезпечення бойової діяльності військ, але й як об'єкт застосування сил. Крім того був зафіксований і функціональний зв'язок війни та суспільного устрою держав, що воюють. Зазначалося, що на початку ХХ століття змінився сам зміст воєнної могутності держави, яка включає до себе не лише спеціальні знаряддя війни, але й розповсюджується на всі військові засоби країни, на все населення, на всю країну, на все господарство. А. Незнамов підкреслював, що «армія лише б'ється, воює ж в цілому держава» і через такі обставини «держава повинна заздалегідь передбачати усі заходи, щоб забезпечити армії свободу дій» [13, с. 668–675].

Таким чином, на початку ХХ ст. військові вчені звернули увагу на два змістовних-компоненти у військово-соціологічному знанні: *теоретичний та емпіричний*. До найважливіших теоретичних питань належали: *проблеми взаємодії армії та суспільства; діалектика війни та армії з різними сферами суспільного життя; роль воєнної політики та дипломатії тощо*. Так, в тодішній Європейській військово-соціологічній думці особливе значення надавалося вивченню вливу народів, націй, сім'ї на комплектування та стан збройних сил, впливу релігії та моралі на духовні якості воїнів. Все це сприяло зміцненню зв'язків між суспільством та армією, підводило військових дослідників та державних діячів до необхідності реформування військового навчання, створення спеціальних кодексів, що визначали правила поведінки військовослужбовців.

Зміни, що сталися в 30-х роках ХХ ст. на політичній арені Європи яскраво доводили, що досягнення миру на континенті політичними засобами неможливе. Виникнення нової світової війни стало очевидним. У таких умовах європейська воєнно-соціологічна думка активно шукала нові шляхи запобігання кривавим конфліктам та війнам, науковці аналізували фактори, що обумовлювали виникнення цих явищ. У цей період у воєнно-соціологічному знанні виникла нова галузь – *полемологія* (від грецьк. Polemos – війна), що набрала широкого розвитку у Франції. Поширення полемології у Європі пояснювалося низкою причин. По-перше, тим, що полемологія поєднувала соціологічний аналіз зазначених явищ з їх соціально-філософською інтерпретацією. По-друге, активною науковою та популяризаторською діяльністю представників французької школи полемології. По-третє наявністю

соціокультурних факторів, а саме європейською традицією пояснення війн та воєнних конфліктів, політичного насилля.

Використовуючи міждисциплінарний підхід до вивчення явища «війна мир», французькі вчені полемологи не прагнули звести причини війни до однієї причини, а намагалися знайти глибокі коріння війн та воєнних конфліктів, філософськи осмислити соціальні явища, зв'язані з війною. Одним із суттєвих моментів у поглядах полемологів став розгляд війн та воєнних конфліктів як різновидів соціальних конфліктів. Такий підхід відкривав нові можливості пошуку шляхів врегулювання такого макроконфлікту, як війна [15].

Сучасний етап розвитку поглядів на війну та армію характеризується концентрацією уваги на низці ключових наукових проблем.

По-перше, осмислення та розкриття діалектики політики та війни, еволюції політичних та воєнно-технічних засобів. Виходячи із суті війни, діалектики сили та безпеки в сучасних умовах, науковці визнають, що пріоритет та орієнтація на воєнну силу або загрозу застосування сили, не спроможні забезпечити будь – якій країні надійну безпеку. Навіть оборонна мета в таких планах не дає результатів, оскільки абсолютна нейтралізація наслідків застосування різних військово-технічних засобів ведення війн неможлива. Крім того, страх перед покаранням, концепція якого ще остаточно не зникла, створює відчуження та недовіру в міжнародних відносинах, Гіперторофоване положення воєнної сили в системі забезпечення безпеки дестабілізує систему внаслідок ослаблення інших її елементів – політичних, економічних, дипломатичних, екологічних, технологічних та культурних. Це призводить до загрози глобальної війни.

По-друге, логіка соціально-політичного розвитку сучасного світу висунула на перший план життєво важливу проблему – запобігання глобальній війні. Це змушує шукати нові воєнно-доктринальні концепції, що враховують тенденції міжнародних відносин початку XXI століття. Найважливішими аспектами є: дослідження еволюції політичного змісту воєнно-доктринальних поглядів. Сутність проблеми полягає у тому, що пріоритет у воєнно-доктринальних концепціях сьогодні надається запобіганню війн, зміцненню міжнародної безпеки; надання воєнно-технічному аспекту доктрин оборонної спрямованості. При оборонному характері воєнної доктрини важливим завданням стає вивчення та практичне засвоєння способів переходу від оборони до контрнаступу. В стратегічному масштабі це пов'язано з вивченням проблем стратегічного контрнаступу; в оперативно-стратегічному – з контрнаступом фронту; в оперативно-тактичному – з вдосконаленням ведення зустрічних боїв та переходу у наступ; надання, представникам збройних сил ряду відповідальних функцій іншого характеру. А саме, участь у підготовці вихідних позицій інститутам держави у здійсненні ефективних переговорів з питань роззброєння, а також в експертній оцінці їх проміжних та кінцевих результатів. Участь у контролі за виконанням досягнутих угод у військовій галузі. Пошук оптимальних напрямків будівництва збройних сил. Можливість використання

військового контингенту для проведення акцій з підтримання миру відповідно до рішення Ради Безпеки ООН тощо.

По-третє, об'єктивний аналіз концептуальних поглядів філософів та воєнних соціологів різних країн з питань армії, воєнної політики в сучасних умовах. Так, західні науковці, зокрема М. Яновіц, Ч. Москос, Р. Водт, Дж. Еберлі, А. Бебрель та інші, у своїх дослідженнях розкривають низку важливих проблем: обґрунтовується висока суспільна значущість армії, єдність інтересів суспільства та армії; розкриваються проблеми демократизації внутрішньоармійських стосунків, становище військового як «громадянина в уніформі»; інтенсивно досліджуються міжособові стосунки, суперечності, що виникають між групами та індивідами, виробляються рекомендації з адаптації новобранців, стимулювання їх бойової активності; розкривається вплив зброї та військової техніки на військовослужбовців, аналізуються проблеми диференціації та спеціалізації – військової діяльності; аналізуються питання гармонізації суспільства та армії, взаємостосунків військових та цивільних структур, розглядаються форми політичного контролю над армією [8; 9; 14].

Важливим є те, що сучасна філософська та військово-соціологічна думки різних країн збігається в концептуальних поглядах на пріоритетність вирішення воєнних конфліктів політичними засобами, припинення збільшення зброї та необхідності розвитку міри довіри між країнами.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, проведений ретроспективний аналіз становлення військово-соціологічних поглядів доводить, що інституціалізація військової соціології як спеціальної самостійної соціологічної науки відбулася ще наприкінці ХІХ початку – ХХ століття. Це зумовило подальші зосередження зусиль військових дослідників на визначенні специфіки діалектики війни та політики, аналізі воєнно-доктринальних поглядів, пошуку шляхів спрямованих на запобігання ядерної катастрофи, розгляді соціологічних концепцій з питань війни та миру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Политика / Аристотель ; [пер. с древнегреч. ; общ. ред. А.И. Доватура] // Сочинения : В 4-х т. — М. : Мысль, 1983. — Т. 4. — 830 с.
2. Блаженный Августин. О Граде Божьем / А. Блаженный. — СПб. : Алетейя. — Киев : УЦИММ-Пресс, 1998. — 684 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Основы философии права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель ; [пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра]. — К. : Юніверс, 2000. — 336 с.
4. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель ; [пер. с нем. ; ред. и сост. Д.А. Керимов, В. С. Нерсисянц]. — М. : Мысль, 1990. — 542 с.
5. Гоббс Т. Сочинения / Т. Гоббс ; [пер. с лат. и англ. / ред. и сост. , авт. примеч. В. В. Соколов] // Собр. соч.: в 2-х т. — М. : Мысль, 1991. — Т. 2. — 735 с.
6. Кант И. К вечному миру / И. Кант ; [пер. с нем.] // Сочинения : В 6 т. — М. : Мысль, 1966. — Т. 6. — 495 с.
7. Клаузевиц К. О войне / К. Клаузевиц // Собр. соч. в 2-х т. — М. : Госвоениздат, 1936. — Т. 1 — 442 с.
8. Ксенофонов В.Н. Военная социология в России: проблемы и направления / В.Н. Ксенофонов // Социс. — 1995. — № 9. — С. 68—74.

9. Култыгин В.П. Содержательное и институциональное становление военной социологии в США / В. Култыгин // Социс. — 1993. — № 12. — С. 133—139.
10. Материалисты Древней Греции / [под ред. Дынника М.А.]. — М. : Мысль, 1955. — 342 с.
11. Монтескье Ш. Избранные произведения / Ш. Монтескье. — М. : Госполитиздат, 1955. — 800 с.
12. Платон. Политик / Платон ; [пер. с древнегреч. ; под общ. ред. А.Ф.Лосева и А.Ф. Асмуса] // Сочинения : В 3-х т. — М. : Мысль, 1972. — Т.3. — Ч. 2. — 678 с.
13. Русская военно-теоретическая мысль XIX — начала XX веков : [составители Л.Г. Бескровный, М. В. Люшковский, Р. Ш. Сот]. — М. : Воениздат, 1960. — 758 с.
14. Серебрянников В. В. Социология войны / В. В. Серебрянников. — М. : «Ось-89», 1998. — 320 с.
15. Соловьев А.В. Полемология как отрасль социологического знания / А.В. Соловьев // Социс. — 1996. — № 5. — С. 125—132.
16. Трактаты о вечном мире : [предисл. Ф.В. Константинова ; вводная статья и примеч. И.С. Андреевой]. — М. : Соцэкгиз, 1963. — 278 с.